Hamnarbetarna och ordningen

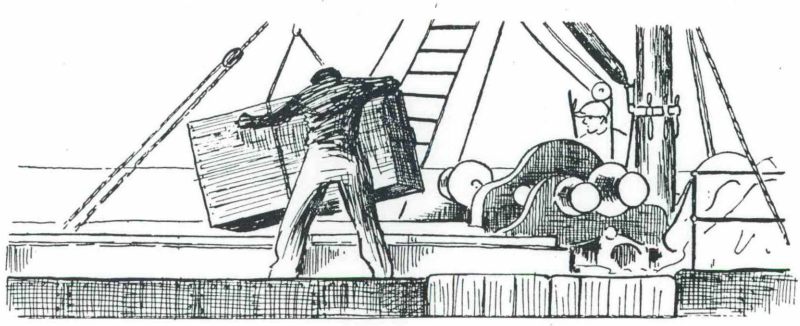
Reflektioner kring ett bångstyrigt arkivmaterial

Av Anders Björklund

I brytningen mellan agrarsamhället och industrisamhället formades industrialismens arbetare. Den ideologiska grundvalen för de traditionella folkliga kulturerna – baserade på jordbruk och hantverk – förändrades genom industrialisering och urbanisering. Arbetare samlades kring industriorter och samvaro-, boende- och arbetsvillkor hade de nya kollektiven som bakgrund. Lönearbetets uppdelning mellan arbetstid och fritid blev förutsättningen för nya aktiviteter. Nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och de religiösa väckelserörelserna markerade tre viktiga strävanden.

Ungefär på detta sätt kan industrisamhällets framväxt skisseras. Det tillhandahöll en gjutform i vilken en ny klass av arbetare stöptes. Men detta skedde inte utan en viss vånda och formen fick – som jag ska antyda – en del permanenta sprickor.

Den tidiga industrialismen erbjöd ofta tillfällighetsarbete. Sågverkens drift var t ex av tekniska skäl säsongbunden och detta gällde också många andra industrinäringar. Jobben varade så länge klimatet tillät, vattendragen erbjöd drivkraft, hamnarna var isfria och havet öppet. Av dessa orsaker var en stor del av arbetarna ”nomadiserande” säsong- och vandringsarbetare. Redan rallarna räknade – enligt uppgift av Torsten Gårdlund – 25 000 man stadda på rörlig fot ”utan att hava vare sig moralisk eller fysisk omvårdnad” (1875).

Bland dessa och andra industri- och kroppsarbetare var arbetsskolk, spontana arbetsnedläggelser, superi och dobbel vanligt förekommande. Arbetarna hade inga uttalade "kulturella" ambitioner och ingen anledning att formulera sig i skrift. Ändå möter vi dem i skrivet källmaterial, t ex rättegångsprotokoll och liknande handlingar. I en av de första utgåvorna av denna årsbok – Dædalus 1934 – kunde därför Arvid Bæckström redogöra för de svåra disciplinförhållandena vid Rörstrands porslinsfabrik med utgångspunkt från sådant material. Dags- och fackpress är också användbara källor, som t ex här Industritidningen Norden från år 1874:

"Uttrycket frimåndag . . . härleder sig från det bruket, att män anställda i hantverkerierna, förnöta måndagen såväl som söndagen med dryckenskap och sus och dus. Det finnas verkstäder med sextio till hundra arbetare, der på måndagen blott en tredjedel af detta antal är tillstädes."

Även fackföreningsprotokollen från 1800-talets slut och 1900-talets början bär vittnesbörd om de oregerliga arbetarnas existens. Det är dessa som omtalas som oförskämda, som svär och skolkar från medlemsmötena. "När folket framstår i källorna är det ofta som ett slags negativ", skriver idéhistorikern Ronny Ambjörnsson apropå den medeltida inkvisitionens förhörsprotokoll. Detta gäller i hög grad faktiskt också fackföreningsprotokollen, en källa som jag närmare ska granska här.

Historikern David Gaunt har studerat fackföreningsprotokoll från sågverksarbetares föreningsarkiv i Gävle. Här redovisas en mängd material om den "tysta" svårtyglade majoritet vars livsstil Gaunt betecknar som "proletär" i motsättning till de "fackliga puritanerna". De senare samlade sig kring bokstudier, diskuterade "hur man bör betrakta kortspelet" eller "kan det vara lämpligt att besöka biografföreställningar". De förra levde sina liv i kamratkollektivets fåror och sökte hålla stånd mot reformivrarnas anslag. I föreningsprotokollen ställs "Den fackliga människan" mot "De icke-tänkande". De oböjliga idealisterna i föreningarnas ledning pekar ut de slöa och liknöjda och sekreterarna bokför noggrant regelbrott, stadgebrott, lagbrott och normbrott.

Om kritiska granskningar av fackföreningsprotokoll och övrigt material från de stora folkrörelserna vore vanligare så skulle vi förmodligen kunna fortsätta att ge exempel som de ovan. Exempel som visar på föreningsaktivisterna i roller som missionärer och fostrare. Ett sådant perspektiv skulle leda till att budskapen om "gamla tiders" solidaritet och sammanhållning finge nyanseras. Att se folkrörelseuppsvingets epok *enbart* som en jättelik manifestation av kollektiva satsningar är ju lika historiskt tvivelaktigt som politiskt betänkligt. Det senare, eftersom heroiserandet av gårdagen kan bidra till att nuet uppfattas som blekt och uppgivet. Ty var finns väl idag de självuppoffrande massorna?

De följande reflektionerna bygger i huvudsak på ett material som hämtats ur Folkrörelsearkivet i Göteborg och rör stuveriarbetarna i samma stad.

Kampen om ordningen

"Johansson kunde under inga omständigheter längre vara med om denna tvångströja på medlemmarna. Påstod det var friare på Cellfängelset än medlem af Stuf Arb förb."

Uttalandet återfinns i Göteborgs Stuveriarbetarefackförenings protokoll från år 1901. Det ger uttryck för medlemmen Johanssons uppfattning om den socialdemokratiska tidningen Ny Tid, som av föreningsaktivisterna gjorts till ett obligatorium för fackligt anslutna. Detta var i sin tur en följd av aktivisternas strävan att inplantera något litet politiskt kunnande bland hamnens anställda.

Men hamnens folk var märkligt svårövertalade. De ville inte veta av tekniska nymodigheter, de ville inte ha ordnade raster, ett ordnat avlöningssystem eller ett gemensamt väntrum. Periodvis ville de inte ens läsa Ny Tid. De hade startat föreningen i syfte att söka monopolisera sysslorna i hamnen och utestänga tillfällig arbetskraft som strömmade in från grannsocknar och grannsamhällen. Som ett sådant skydd fungerade också fackföreningen under något decennium, men 1897 anslöt man sig till Göteborgs Arbetarkommun och året därpå bildades Svenska Transportarbetareförbundet. Från och med denna tidpunkt blev fackföreningen en av den socialistiska arbetarrörelsens plattformar – och föll faktiskt sina grundare i ryggen. Liksom i exemplet från Gävle ovan, utbröt nu den långvariga striden mellan de upplysta fackliga puritanerna och "de hopplöst oborstade arbetarna".

Vi kan alltså se arbetarkollektivet efter 1897 som delat i fackligt lojala respektive fackligt ignoranta. Många av de föreningsaktiva var glödgat engagerade. Aktivisterna såg sig som apostlar för en ny livsstil, det framgår av uttalanden riktade till "... de slöa och okunniga människor som går här vid kajen". Sådana som uttryckte sitt föreningsengagemang på olämpligt sätt kunde åthutas för sin brist på polityr och förbjöds "... sjunga och skråla arbetets sånger på gator och allmänna platser". De viktiga sysslorna inom föreningsstyrelsen roterade inom en allt mer välmeriterad krets och avståndet till de inaktiva medlemmarna befästes. Kampen om vems "ordning" som skulle gälla i hamnen kan följas i protokollen, där flerfaldiga anteckningar vittnar om individuella protestaktioner från medlemmarnas sida.

"Inkomna rapporter om oegentligheter i arbetet behandlades och var inkallade medlemmarna /. . ./ Olof Karlsson för att han å ångaren Agne under arbetet berusat sig samt då han af kommitteraden tillsades att lemna ifrån sig (fackförenings-) märket kastade han detta öfver bord och tillade: förrän du får det så slänger jag det i sjön!"

"Jag får härmed rapportera medlemmen No 390 Johan Svenson för det han vid några tillfällen uppfört sig mindre hederligt. Trakassera förmän och kommitterade i arbetet och jemväl sin Fackförening /. . ./ snart sagt ingen dag går förbi utan att det är bråk med nämnde Svenson. Han har alla möjliga titlar för förmän och kommitterade. De får heta bonnjävel, Socialistisk döskalle, osv."

1. *Mekaniseringen i hamnarna gick relativt långsamt och långt in på 1900-talet var ångvinschar och enkla lyftkranar de enda tekniska hjälpmedlen. I Göteborgs hamn fanns år 1918 dessutom denna ångmaskindrivna skeppselevator på ponton, vilken användes för lossning av spannmål och annat lösgods.*
Foto: Sjöfartsmuseet i Göteborg.

Protokollsmaterialet ger alltså många exempel på de spända relationerna mellan fackets övervakande ordningsmän (de kommitterade) och arbetarna. Ett annat material möjligt att bearbeta för en likartad exemplifiering utgörs av de mängder av ordningsföreskrifter som uppsattes. Den maximalt ohyfsade stuveriarbetaren hade enligt dessa anslag följande egenskaper (utifrån en ordningslista gällande föreningsmöten):
Han brydde sig inte om ordförandens tillrättavisningar och uppträdde ''inhumant''.
Han talade när han ville och ignorerade turordningen.
Han överföll den, som under mötet hade avvikande åsikter.
Han kom onykter till mötet, muckade gräl med dörrvakten och spottade på golvet istället för i spottkopparna.

Måhända tillkom en del av reglerna i rent förebyggande syfte, men det är rimligt att anta att flera av dem också var av nöden påkallade. Det var för fackföreningens del nödvändigt att finna umgängesformer som gjorde medlemsmötena uthärdliga och konstruktiva. I takt med att den direkta demokratin ersattes med den representativa – då medlemmarna under städade former skulle ta ställning i olika frågor – krävdes att arbetarna disciplinerades. Och här stod alltså de fackföreningsaktiva enade med arbetsgivarna, som ju också hade intresse av en ordningssam arbetarstam. Ökad lönsamhet krävde alerta och nyktra jobbare.

Sjåarstilen

Fackföreningsaktivisternas medel att nå lydnad och disciplin var en blandning av piskor och morötter. Aktivisternas rättspraxis sammanföll ju – som nämnts – inte alltid med de gemena medlemmarnas och jag ska genom några exempel visa på drag ur den livsstil stuveriarbetarna företrädde. Att detta alls är möjligt beror förstås just på fackföreningens uppfostringsförsök. Genom strävanden att inplantera en ny rätts- och ordningskänsla bland arbetarna, synliggörs i protokollstexterna de normer som gällde vid kajen.

Hamnarbetarna hade vissa särdrag som signalerade kulturell samhörighet, en ''sjåarstil''. Man hade egna redskapstyper, en rik flora öknamn, ett särpräglat yrkesspråk och en rustik berättartradition. Vidare bodde man samlade utmed vissa gator i staden och formade kanske också egna umgängesvanor. I vart fall tycks samvaroformerna ibland ha varit sådana, att stadens mer etablerade skikt höjde på ögonbrynen.

Dessa drag var yrkesspecifika och till sjåarstilen var knuten bestämda föreställningar om världen och tillvaron. Gränsen mellan vad som var tillåtet i stuveriarbetarnas perspektiv – men otillåtet i fackföreningsstyrelsens och arbetsgivarnas – illustreras väl av frågan om tidspassningen. Ibland kunde de skilda perspektiven ge upphov till handgripligheter.

''A J Blomberg hade till i dag inkallat medlemmen No 456 A Wikström som å Ångf Silia /. . ./ skulle fattadt medlemmen No /. . ./ Andreasson i strupen för tillrättavisningen att passa på tiden. Blomberg (och) för-

2. Det påstås att ordet sjåare kommer av det tyska "schauen" (titta) och minner om den tid, då sjåarna stod på stranden och spanade efter skepp. Fotot visar också den blandning av äldre och nyare tekniska lösningar som var så vanlig inom sjöfarten vid seklets början. Till höger de gamla seglande skeppen och i fonden ångfartyget Lennart Torstensson på ingående. Foto: Oskarshamns museiarkiv.

man hade då blifvit eftersänd dervid Wikström med allehanda okvädingsord förolämpat honom såväl som märke och förbund."

Arbetarna var helt enkelt inte särskilt läraktiga då det gällde att passa tider. De kom litet närsomhelst och gick då de önskade, om inte förmannen genom slag eller hot om repressalier fick dem på andra tankar. Istället för raster fanns ett av arbetarna omhuldat "spelsystem" i funktion, och detta tillät stor frihet vad gällde tider och insatser. Spelen innebar, att man bytte av varandra i arbetet och turades om att stå vid t ex vinschen eller gajen. Det kunde också innebära att övriga arbetare "arbetade in" den spelande, som då kunde få sig en halva öl eller lägga sig på en pressenning en stund. Fackföreningsstyrelsen däremot strävade liksom arbetsgivarna efter ett mer reglerat system av raster och proklamerade:

"Medlemmarna måste /. . ./ vänja sig ifrån att obligatoriskt tillbringa varannan eller var tredje halftimma af arbetstiden i land. Fackföreningen kan under inga omständigheter inför Redareföreningen stå till svars om ingen ändring från medlemmarna som känner sig häruti

berörda företages, utan har vi i motsats närsomhelst att invänta obehagliga följder, kanske alltför obehagliga."

Den bohemiska inställningen till arbetets tider kan vi tolka som ett från agrarsamhället överlevande drag, där arbetet bestämdes av andra faktorer än fabriksvisslors tjut eller tradeångares tidtabeller.

Till de disciplineringssträvanden arbetarna revolterade mot kan också hänföras den mekanisering arbetsgivarna eftersträvade. Många maskiner infördes med det uttalade motivet att tvinga arbetarna att höja tempot och följa de mekaniska hjälpmedlens rytm. Den första kranen kallades betecknande nog "busekväsan", dvs kranen som kväste busarna!

Ett exempel på arbetarnas protester mot den tekniska utrustningen utgör hanteringen av den "Sieurinska kollossningsapparaten" som visades upp i Göteborgs hamn år 1902. Med den lossades lika mycket kol per dag med hälften av det tidigare nödvändiga manskapet. I Ny Tid gick en arbetare till attack hänvisande till de ökade riskerna. I fortsättningen fick väl arbetarna bära kaskar likt brandsoldater och kanske t o m axelepåletter av grov plåt till skydd mot nedrasande kolstycken om de ville klara livhanken. Ty "här om någonstädes riskeras verkligen livet".

På fackföreningens medlemsmöten fortsatte kritiken. En medlem ansåg att "ordet maschin var ett för fint namn för den aperaten" och en annan att "skoporna var oss till skada, vi kunde gott motarbeta dem". Man borde "låta frågan rosta bort liksom maschinen, för det kom den nog att göra".

Vid andra svenska hamnar gick arbetarna till liknande attacker – ibland stannade man vid eder och förbannelser, ibland förefaller man ha gått längre . . .

I Hälsingborg vägrade arbetarna att arbeta med ångvinschar eftersom de ansågs farliga och dessutom minskade arbetstillfällena. I Malmö köptes en kollossningsmaskin, men Loss- och lastningsarbetarefackföreningen beslöt år 1898 att vägra använda den. Och i Gävle hamn gav arbetarna spydiga namn åt de nymodiga ångkranarna: "Arbetarens vän", "Trötte Teodor", "Gräshoppan" och "Amerikanska luftgungan".

Vi kan konstatera att arbetarna värnade om andra kampformer än de man inom arbetarrörelsen fann lämpliga. Av de exempel jag givit ovan framgår att stuveriarbetarna själva ofta såg fysiskt våld som verksammare medel än diskussioner vid olika typer av dispyter. I arbetslagens hägn kunde vidare olika former av kollektivt motstånd frodas. Man kunde t ex "låsa lasten", dvs lasta så att det blev svårt att lossa båten vid destinationshamnen. Man kunde vidare stuva dåligt, så att lastrummet inte rymde vad det borde. Spelen kunde utformas så, att de fick karaktär av en kollektiv maskning och de maskiner som användes kunde utsättas för en så omild behandling att arbetet försenades.

Den fackliga rörelsen hade i huvudsak två vapen att ta till vid konflikttillfällen; strejken och blockaden. De ännu odisciplinerade löne-arbetarna ägde ett långt bredare register och slog lika ofta under

bältet som över. Ett exempel kan hämtas ur fackföreningsprotokollet av den 28 juni 1886. En spontan arbetsnedläggelse i syfte att få bort en ogillad förman visar hur arbetslaget går till aktion, hur de lyckas få med sig övriga arbetslag och hur de med hot om fysiska repressalier driver förmannen på flykten.

"Strejk utbröt i dag kl 1 e m hos Stuvaren Svangren derför att Lindkvist intog plats såsom förman å nämnda ångare fast han erhållit uppmaning att aflägsna sig. Svangrens Arbetslag /trodde/ att det skulle uppfyllas vad de begärde derför att arbetet nedlades å nämnda ångare, men det gjorde ingen verkan. Bud sändes längs hela hamnen att arbetet skall nedläggas, vilket värkställdes å alla ångare som låg förtöjda mellan Stenpiren och Norra och Södra pålverket förutom de båtar som låg närmast Coralen /båtens namn var Coral Green/.

Alla arbetare som nedlade arbetet samlas mittför Coralen, då Lindkvist såg en sådan mansstark trupp komma för att taga honom om hand (enligt hans tanke) så försvann han stracks från platsen."

De självsvåldiga arbetarna var – också sedan de ingått i fackföreningen – snara att initiera sådana egna protestaktioner utan att bry sig om föreningsstyrelsens hörande. Självständighet och frihet i förhållande till utomstående makter förefaller alltså ha varit av centralt värde för arbetarna. Vi kan fortsätta uppräkningen av sådant som sjåarna höll högt. Att dessa kroppsarbetare värderade fysisk styrka bör knappast förvåna. De gillade också gruppaktiviteter som kortspel, spel med bräde och öldrickande i kamratkretsens dryckeslag.

Stuveriarbetarna ägde en mansgemenskap av den traditionella typ vi känner från lag av skogshuggare och rallare. Sjåaren var en karlakarl, orädd, vänsäll, livsfarlig fiende, "rapp i käften", "stod för en sup", "var karl för sin hatt", "stark som en björn". Schablonerna hopar sig. "Arbetsdisciplinens historia röjer kanske påtagligast att den gamla tiden tillhörde en annan värld än vår", skriver historikern Bertil Boethius i sin bergsmansbok år 1951. Men den sjåarstil som de fackliga aktivisterna sökte bekämpa känns välbekant ännu i vår tid. De drag som för sjåarna sammanföll med yrkesidentiteten förknippas också idag med maskulinitet.

Det tog många decennier att lära lagarbetarna respekt för föreningsstadgarna, arbetstiderna, etc och problemet löstes egentligen först sedan arbetslagen genom en omorganisation helt sönderdelats vid 1920-talets ingång.

Eller löstes problemen inte alls? Kanske blev de bara mindre synliga i protokollstexterna? Jag ska avsluta med några reflektioner om ordningen i den moderna containerhamnen.

Oordningens kontinuitet

Som de flesta av oss känner till, har oordnade, utomparlamentariska och informella aktionsformer en plats också inom modern industri. I Göteborgs hamn, t ex, lever drag ur "sjåarstilen" ännu kvar; arbetarna spelar ännu i jobbet en mansålder efter det att spelen förbjöds i avtal och mansgemenskapen lever även om den får delvis andra uttryck än vid seklets början. Jag ska illustrera detta med en drastisk utsaga,

"BRÖDTJUVEN" I ARBETE.

Slut med det poetiska bruket att "lossa sand ibland".

"Brödtjuven" är en svår medtävlare.

Pustervik har alltid varit ett trevligt ställe. Rosenlundskanalen med pråmar och skutor har dock trots allt bevarat en fläkt av gammaldags hamnpoesi och det behövs inte mycket av den sorten numera för att göra en lite gladare i själen.

Men i går sågo vi en syn där som gjorde ont i den del av själen som sysslar med det poetiska inslaget i stadsbilden. Vi sågo en maskin som lossade sand ur pråmar. Den var visserligen inte nyuppsatt i går utan har stått där en tid, men i går gick det upp för oss vad den betydde. Den arbetade som ett mudderverk och vi förstod att en sådan metod måtte betyda en oerhörd besparing jämfört med det gamla sättet att köra med kärra. Vi begrep det så mycket bättre som det samtidigt lossades intill på det gamla sättet. Det sätt som besjunges i den gamla visan om "lossa sand".

Naturligtvis var det stadens sand som lossades med skottkärra. Göteborg sätter ju en ära i att vårda traditionerna.

Av arbetarna inhämtade vi att lossningsapparaten kallas "brödtjuven". Om det beror på att den tar brödet från de gamla sandlämparna eller på att den arbetar så snabbt som en tjuv, kunde vi inte få utrönt. Men bara en sådan benämning säger oss att den tar död på poesien. Och det var bara det vi ville konstatera.

3. Ur Göteborgs-Tidningen år 1925.

levererad år 1979 av en truckförare i Göteborgs hamn:

"Det finns ju dom här jävla dårarna som kör sönder kopplingen på truckarna bara för att dom ska få sätta sig. 'Ja, trucken är sönder, vafan ska jag göra nu då?' Du vet, det kan gå två, tre truckar på samma dag."

Väljer vi en annan hamn kan vi finna likartade skildringar. Så här berättade en stuveriarbetare i Kramfors år 1977:

"Man hör ju många när man är ute, det kan vara någon yngre grabb som sköter en maskin eller så. Och då kan dom höra att det är något konstigt med den, men det är ju ingenting att bry sig om! Ja, rätt vad det är så skär den ihop! Då säger man bara: – Ja, den där maskinen,

4. Sedan hamnarbetet under krigsåren starkt mekaniserats växte kranarna i höjden, medan arbetarnas funktioner allt mer blev maskinövervakarnas och fordonsförarnas. Fotot togs i Göteborgs hamn sommaren 1945. Foto: Sjöfartsmuseet i Göteborg.

den har pajat! Det är inget vidare med det! Istället för att kolla och se om maskinen!? Man utgår ifrån att man har 20 eller 22 kronor i timmen och ger ju blankt fan i om den där maskinen går eller står. Man ska bara ha sina pengar! Det blir kanske så när man bara har tvång på sig och bara är en liten kugge. Det blir så ointressant hela helvetet. Man säger bara, att tänk om den där maskinjäveln ville stanna så det blir lugnt en stund!" (Björklund 1978:234)

Tillåter vi oss att tolka dessa nutida aktioner mot de tekniska hjälpmedlen som "oordnade" protester blir kontinuiteten över tid tydlig. De

"oordnade" aktionerna lever vidare, även om de mer är ett uttryck för produktionsformerna än en utmaning av dem. Sensmoralen är alltså att det ryms mycket mer av försvar, protest och motstånd bland arbetarna än vad som explicit uttryckts i arkivens protokoll och stadgar. Och den utmanande fråga som reser sig och bör ställas till civilisationshistorikerna är: I vilken utsträckning har det egentligen lyckats arbetarrörelsen, arbetsgivarna och den tekniska revolutionen att etablera sin "ordning"?

Källor

Ambjörnsson, R, 1983. Om möjligheten av en folkets idéhistoria. Manus i korrektur, Umeå.

Bæckström, A, 1934 Arbets- och disciplinförhållanden vid Rörstrands porslinsfabrik under 1700-talet. Dædalus, Tekniska museets årsbok.

Björklund, A, 1978. Lundebusar och bondesjåare. Ur sjöfartens och stuveriets historia i Ådalen. Stockholm.

Boëthius, B, 1951. Arbetsdisciplinen under 1600- och 1700-talen. Ur: Gruvornas, hyttornas och hamnarnas folk. Den svenska arbetarklassens historia. Stockholm.

Gaunt, D, 1981. Från proletariat till arbetarklass. Sågverksarbetarminnen från Gävleborg. Med inledande kommentarer av David Gaunt. Gävle.

Gårdlund, T, 1942. Industrialismens samhälle. Stockholm.